

Araştırma Makalesi

Başvuru: 23.03.2021

Kabul: 13.04.2021

Atıf: Kiraz, Sibel. "Kapitalizmin Sonu: Marx'a Sadık Bir Yorum". *Temaşa Felsefe Dergisi* 15 (2021): 129-139.

Kapitalizmin Sonu: Marx'a Sadık Bir Yorum

Sibel Kiraz¹

ORCID: 0000-0003-3006-1616

Öz

Marx'ın kapitalizmin sonuna ilişkin görüşlerini yorumlayan bu çalışmanın amacı düşünürün görüşleri doğrultusunda kapitalizm, din ve devlet arasındaki ilişkiselliği açık etmeye çalışmaktır. Buna ek olarak, yabancılaşma ortak paydasında birleşen bu üç olgunun Marxçı anlamda bir devrim durumunda nasıl biçimleneceğinin irdelendiği bu çalışmada, kapitalizmin sonuna ilişkin belirtiler yordanmaya çalışılmaktadır. Marx'a göre kapitalist üretim biçimi, sınırlarına ulaşarak olanaklarını tükettiğinde, olgunlaşan bir meyvenin dalından düşmesi gibi sonlanacaktır. Kapitalizmin, Marx tarafından öngörülen bu sonu, tarihin öznesi olan, sınıf bilincine sahip toplumsal aktörler dolayısıyla olacaktır. Kapitalizmle birlikte, ona hizmet eden ve onun gibi birer yabancılaşma olan din ve devlet de işlevsizleşerek aşılacaktır. Marx'ın bu öngörüsü onun tarihsel materyalizminin bir yansımasıdır. Başka bir deyişle dayanağını Marx'ın Hegel ve Feuerbach'ı eleştirerek yapılandığı felsefesinde yani tarihsel materyalizmde bulmaktadır. Nitekim Marx'a göre kapitalizmi sonlandıracak olan yeni üretim biçimi, kapitalizm içinde olgunlaşacaktır. Bu çerçevede, düşünürün öngörüsünü ona sadık bir biçimde ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, buna ek olarak bu öngörünün tarihsel materyalist karakterinin çözümlenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Marx, Kapitalizm, Din, Devlet, Yabancılaşma, Devrim.

The End of Capitalism: An Interpretation Staying True to Marx

Abstract

This study, which interprets Marx's reflections on the possible end of capitalism, is an attempt to unveil the relationality between the concepts of capitalism, religion and state. Additionally, this study tries to predict the symptoms of the end of capitalism, besides discussing how the said three intersecting concepts in relation to alienation, would be shaped in case of a Marxist Revolution. According to Marx, capitalist mode of production will expire, when it reaches its boundaries and use up all the possibilities, just like when a grown fruit drops off its branch. Such an end of capitalism as anticipated by Marx, will be brought by social actors, who are also the agencies of history with a class consciousness. Not only capitalism, but also religion and state, which serve capitalism and constitute alienation just like capitalism does, will be transcended after becoming dysfunctional. This anticipation by Marx reflects his historical materialism. In other words, it is based on his philosophy or historical materialism, which Marx formulated as a critic of Hegel and Feuerbach. As a matter of fact, Marx argues that new mode of production, which is to bring the end of capitalism, will be formed within capitalism itself. In this framework, this study, which aims to present the anticipation of the philosopher by staying true to him, also intends to analyze the historical materialism dimension of this anticipation.

Keywords: Marx, Capitalism, Religion, State, Alienation, Revolution.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü. sibel.kiraz@cbu.edu.tr

Giriş

Dünya ne zaman bir badireyle, bir sorunla karşı karşıya kalsa durum hemen kapitalizmle ilişkilendiriliyor. Kapitalizmin sınavı olarak görülen sorunun kapitalizmin sınırları dahilinde aşılabileceği tartışılıyor. “Kapitalizmin sonu mu?” sorusu soruluyor. Bu soruyla birlikte akla ilk olarak, kapitalizmin bir gün sonlanacağını ileri sürdüğü için Marx geliyor.² Konunun Marx zeminine taşınmasının ardından Marx’ın bu tahminde yanılıp yanılmadığı yüzeysel olarak sorgulanıyor. Halbuki yüzeysel sorgulamalar aslına sadık yorumlara ulaştırmaz. Bu konuda daha derinlikli bir sorgulama yapabilmek için her şeyden önce Marx’ın ilgili görüşlerini aktardığı metinleri incelemek gerekir. Daha sonra onun görüşleri doğrultusunda, kapitalizmin sonunu çağrıştıran koşul ve belirtiler belirlenebilir. Ancak bunlara dayanarak Marx’a sadık bir yorum yapılabilir. Bu çalışmada Marx’ın kapitalizmin sonuna ilişkin görüşleri, Marx’a sadık bir biçimde yorumlanarak ortaya konmaya çalışılacaktır.³

Bilindiği üzere Marx, kapitalizmi başarılı bir biçimde çözümlemiş ve insan doğasına uygun olmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Marx, aşılacağını ileri sürse de kapitalizm bugüne kadar girdiği bütün krizleri kendi içinde atlattığını başarmıştır. Fordizm, postfordizm ve D. Harvey’in ileri sürdüğü üzere yağmalama dönemi derken, kapitalizm her ne kadar sürdürülebilirliği tartışmalı olsa da sürmektedir.⁴ Peki Marx’a göre kapitalizm nasıl sonlanacaktır?

Bu, son kertede devrimle gerçekleşecektir. Marx’a göre üretim biçiminin değişmesi devrimdir. Söz konusu devrim, öncesinde bir evrimin hazırladığı ve bu nedenle kaçınılmaz olan bir devrimdir. Olgunlaşan bir armutun dalından düşmesi gibi kapitalizm de olgunlaştığında, kendini gerçekleştirerek olanaklarını sonuna kadar kullandığında sonlanacaktır. Kapitalizmin aşılmasını din ve devletin aşılmasıyla ya da yumuşatılmış bir ifadeyle, dönüşmesiyle birlikte düşünmek gerekir. Çünkü Marx’a göre devlet ve din de kapitalizm gibi aşılması gereken birer yabancılaşmadır. Kapitalizm bireyi emeğine, devlet haklarına din ise Tanrı’ya yüklediği kendi güçlerine yabancılaştırır. Ayrıca devlet sermayeyi koruyarak, din ise kapitalizm altına ezilenleri

2 Marx’a göre kapitalizm antagonistiktir. Yani kendine yönelik tehditleri kendindedir, onları kendi yaratır. Kapitalizmin sonunu da artan iç çelişkileri getirecektir.

3 Marx’a ilişkin literatür oldukça zengindir. Bu literatürün büyük bir kısmını Neo-Marksizm, Ortodoks Marksizm, Post-Marksizm gibi *Marksizm*’ler oluşturur. Marx’ın, bir konuşmasında; “Ben Marksist değilim” dediğinin rivayet edildiğini hatırlatarak Marx ve Marksizmin ayrı olduğunu belirtebiliriz. Marx; onun eleştirilerinden, yorumlarından, revizyonlarından ayrı düşünülmelidir. Ayrıca kapitalizmin bir gün sonlanacağını ileri sürmekle, bu sonu hazırlayacak olan koşulları yordamak farklıdır. Kapitalizm sonlanırsa Marx haklı çıkar. Kapitalizm Marx’ın betimlediği biçimde sonlanırsa Marx yine haklı çıkar. Kimilerine; örneğin K. Popper’a göre Marx dile getirdiğimiz ilk anlamda haksız çıkmıştır fakat çağdaş teorisyenlerin çoğuna göre haklıdır. Kimilerine göre ise ikinci anlamda haksızdır. Yani kapitalizm son bulacaktır fakat bu, Marx’ın betimlediği biçimde olmayacaktır. Bu görüşü savunanlar çoğunlukla Marx’ın görüşlerini revize eden Marksist düşünürlerdir. Marx’ı yorumlama ve revize etme girişimleri tartışmalı bir ayrım olan Genç Marx-Olgun Marx ayrımını da doğurmuştur. L. Althusser Marx’ın iki dönemi arasında “epistemolojik kopuş” olduğunu iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Louis Althusser, *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İthaki Yayınları, 2015). Bu ayrıma göre Genç-Marx, diyalektik materyalisttir. Felsefe alanındadır. Yabancılaşmadan söz eder. Hegel’i yansıtır. Olgun-Marx, tarihsel materyalisttir. Bilim alanına geçmiştir. Yabancılaşmadan söz etmez. Hegel’den farklılaşmıştır. Bu ayrım girişimi Marx’ı anlamının farklı versiyonlarını çoğaltmıştır. Diğer taraftan G. Lukács gibi bazı düşünürler yorumlarıyla Marx’ı Hegel’e yaklaştırmıştır. Görüldüğü üzere Marx, farklı duruş noktalarından farklı okunur. Bu nedenle bir görüşü Marx’a atfederken ağırlıklı olarak doğrudan ve yalnızca Marx’ın eserlerine bakmak isabetli olacaktır. Bu çalışma da yabancılaşma eksenli olması nedeniyle Marx’ı Hegel’e yaklaştıran bir çalışma olarak görülebilir. Burada bu çalışmanın bakış açısını belirtmekte fayda var: Kanaatimce Genç Marx-Olgun Marx ayrımı geçerli bir ayrım değildir. Marx’ın iki dönemi arasında bir süreklilik ve tutarlılık vardır. Ayrıca Marx ikinci döneminde yabancılaşmadan vazgeçmemiştir. Diğer taraftan yabancılaşmadan söz etmesi Marx’ın başlı başına Hegel etkisinde olduğu anlamına da gelmez çünkü yabancılaşmaya Hegel’in yüklediği anlamla Marx’ın yüklediği anlam birbirinden farklıdır. Burada temas edilen konuların bir kısmına, 3. Bölümde biraz daha ayrıntılı yer verilmiştir.

4 Doğa yağmalanıyor. Kapitalizm doğanın sınırına dayanmış bulunmaktadır. Bu bakımdan doğanın yağmaya daha ne kadar dayanabileceği meselesi sürdürülebilirlik meselesidir.

uyuşturarak kapitalizme hizmet eder. Bu bağlamda din ve devlette bir dönüşüm ne kadar yakın ya da uzak görünüyorsa kapitalizmin aşılması da o kadar yakın ya da uzaktır.

Altyapı, üstyapıyı değiştireceği için altyapı unsuru olan üretim biçiminin değişmesi üstyapı unsurları olan devlet ve dinin de değişmesine neden olur. Allen W. Wood'un ifadesiyle: "Marx'a göre önemli toplumsal değişiklikler ve aynı zamanda felsefi ve dini fikirlerdeki değişiklikler toplumun ekonomik yapısındaki temel devrimlerin bir fonksiyonu olarak anlaşılabilir ve açıklanabilir."⁵ Dolayısıyla kapitalizm nasıl ulus devleti gerektirdiyse ve Aydınlanma felsefesinin etkisiyle başlayan sekülerleşme nasıl dine bakışı değiştirdiyse, kapitalizm sonrasında da onunla uyum içinde olan bu ortam yeni sisteme ya da düzene uyum sağlayacak biçimde değişmiş olacaktır. Bu değişim, Marx'ın felsefesinin, yani diyalektik materyalizmin açıkladığı gibi bir seyir izleyecektir.

Diyalektik gelişim derece derece yol alır ama bu gelişim anlarda birdenbiredir. Su sürekli olarak soğutulduğunda, buza azar azar dönüşmez; ama belli noktada "su" niteliği ansızın "buz" niteliği olur. Bununla birlikte, bu, ani değişimin yoktan var olduğu anlamına gelmez: ani dönüşüm noktasına dek derece derece, diyalektik bir biçimde aşamalı olarak gelişir. İşte diyalektik, evrim-devrim çelişkisini bunu yadsımsızın bu yolla çözer.⁶ Toplumsal düzenin değişimi önce evrim tarafından hazırlanır, (emeğin toplumsallaşması, çoğunluğun proleterleşmesi vs.) sonra devrim tarafından gerçekleşir.⁷

Hegel gibi Marx da bu konuda Aristoteles'ten etkilenmiştir. Aristoteles'te değişim potansiyelin edimselleşmesidir. Ona göre bir şeyin değişmesi olabileceği şeye dönüşmesidir. W. T. Stace bunu şu sözlerle ifade eder: "Aristoteles'in ve Hegel'in sistemleri, her ikisi de evrim sistemleridir, gene ikisi de gelişmenin özelliği konusunda aynı kavrama dayanırlar. Gelişme yepyeni bir şeyin ortaya çıkması demek değildir. Aristoteles için gelişme, potansiyel varlıktan edimli varlığa geçiştir. Hegel için gelişme, örtükten belirtişe geçiştir."⁸ Bir anlamda yarın bugünde vardır. Yarını hazırlayan bugündür. Kapitalizmin yerini alabilecek olan yeni üretim tarzının ortaya çıkabilmesi için gerekli koşullar kapitalizm içinde olgunlaşacaktır.⁹

Feodalizmden kapitalizme geçişin de benzer biçimde olduğu söylenebilir. Marx *Komünist Manifesto*'da burjuvazinin temeli üstünde yükseldiği üretim araçlarının feodal toplumda oluştuğunu ve bu üretim araçlarının gelişiminin belirli bir aşamaya ulaşmasıyla, onlara uyum sağlayamayan feodal mülkiyet ilişkilerinin sökülüp atıldıklarını dile getirir.¹⁰ Dolayısıyla kapitalizmin de halefini kendi içinden çıkaracak kadar olgun-

5 Allen Wood, "Hegel ve Marksizm", çev. Evren Mehmet Dinçer ve Bora Erdağı, *felsefelogos* 1-2, 25/26 (2005): 103-127.

6 Marx ve Darwin bağlamında evrim-devrim tartışmalı bir meseledir. Konunun ayrıntıları için bkz. Alan Woods ve Ted Grant, *Akılın İsyanı*, çev. Ufuk Demirsoy ve Ömer Gemici (İstanbul: Yordam Kitap, 2018).

7 Wilhelm Reich, *Psikanaliz ve Diyalektik Materyalizm*, çev. Yeşim Ömürsuyu (İstanbul: Logos Yayıncılık, 1990), 40.

8 W. Terence Stace, *Hegel Üstüne*, çev. Murat Belge (İstanbul: Birikim Yayınları, 1976), 52.

9 Kapitalizmin, farklı türlere bürünerek evrildiği söylenebilir. Ticari kapitalizmin ardından gelen endüstriyel kapitalizmden sonra bilişsel kapitalizme geçildiği iddia edilir. Alpaslan Akçoraoğlu Bilişsel Kapitalizm teorisinin esin kaynağının başlıca teorisyenleri Antonio Negri, Michael Hardt, Paolo Virno, John Holloway, Mario Tronti ve Maurizio Lazzarato olan Otonomist Marxist (otonomizm) düşünce okulu olduğunu söyler. Bkz. Alpaslan Akçoraoğlu, "'Yeni Kapitalizm' Teorileri, Dijital Devrim ve Türkiye Kapitalizmi", *Mülkiye Dergisi* 43, 3 (2019): 525-575. Kapitalizmin tür değiştirmesi sermaye ve emeğin biçim değiştirmesini içerir. Bilişsel dönemde maddi olmayan emek ön plana çıkmıştır. Bilişsel Kapitalizme ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Yann Moulier Boutang, *Cognitive Capitalism*, çev. Ed Emery (Madlen, MA: Polity Press, 2011). Ayrıca kapitalizme ilişkin doğru saptamalarda bulunabilmek için ona bütüncül olarak yaklaşmak gerekir. Bu da kapitalizmi yalnızca Batı ekseninde değil aynı zamanda Doğu ekseninde düşünmeyi gerektirir. Çin'in emek yoğun ekonomisiyle yarattığı rekabetle, hızlı yükselişi kapitalizmi farklı bir boyuta taşımış ve yönlendirir hale gelmiştir. Doğu-Batı kapitalizmi üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. Mustafa Said Kurşunoğlu, *Doğu-Batı Ekseninde Kapitalizm: Kökenleri ve Geleceği* (İstanbul: Kadim Yayın Grubu, 2020).

10 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Celal Üster ve Nur Deriş (İstanbul: Can Yayınları, 2008), 5. Feodal mülkiyet ilişkilerinin sonlanmasıyla mülkiyet de biçim değiştirmiştir.

laştığında aşılacağı söylenebilir. Üretici güçlerin üretim ilişkilerini yıkıp geçebileceği maddi ortam sağlandığında, yıkılanın yerine yenisinin konması için yeterli donanıma sahip olduğunda kapitalizm feodalizmle aynı kaderi paylaşacaktır. Marx bunu şöyle açıklar:

Bir toplumsal oluşum, içerebileceği bütün üretici güçler yeteri kadar gelişmeden önce asla yok olmaz; yeni, daha yüksek üretim ilişkileri, maddi varlık koşulları eski toplumun bağrında olgunlaşmadan önce eskilerinin yerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar; çünkü yakından bakıldığında her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da oluşmakta olduğu yerde ortaya çıkar.¹¹

Kapitalizmi sonlandıracağı düşünülen devrimin buraya kadarki betimlemesine göre devrim adeta, *ka-dife devrim* olarak bilinen 1989 Çekoslovakya devrimi gibi yumuşak olacaktı gibi görünüyor. Bu noktada konuyu eleştirel bir bakış açısıyla ele almak adına Marx'a dayanarak çizilen bu resme yine Marx'a dayanarak itiraz etmek mümkündür. Madalyonun diğer yüzüne bakacak olursak Marx felsefe tarihinde çatışmacılığı temsil eden filozoflardan biridir. Aynı zamanda tarihte ilerlemeyi savunan filozoflardan biri olan Marx, ilerlemenin şiddet yordamıyla olduğunu savunur. Onun *Kapital*'de, şiddetin yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesi olduğunu söylediği bilinir.¹² Bu yaklaşıma göre şiddet değişim sağlamaz fakat değişime yardımcı olur. Marx'ın devrim görüşü ele alınırken onun bu yaklaşımı da göz önüne alınmalıdır.

Bu açıklamadan sonra tekrar kapitalizme dönecek olursak yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı gibi Marx'ın kapitalizmi bütünüyle olumsuzlamadığını söyleyebiliriz. İnsan doğasına uygun ve kapitalizme tercih edilebilecek düzene giden yol kapitalizminden geçmektedir. Kapitalizm bir dolayımıdır.¹³ Bu girişin ardından sırasıyla kapitalizmin din ve devletle olan ilişkisine odaklanabiliriz.

1. Din ve Kapitalizm

Kapitalizmin din ve devletle bağına değinmiştik. Buradan itibaren, dinle başlayarak söz konusu bağı biraz daha açık hale getirebiliriz. Marx'ın kapitalizm ve dini nasıl ilişkilendirdiğini anlamak için Hegel, Feuerbach ve Marx arasındaki geçişe odaklanmak gerekir. Dolayım, diyalektik ve yabancılaşma kavramları yakından ilişkilidir. Aynı zamanda bu kavramlar, Marx'ın olduğu kadar Hegel'in felsefesinin de temel kavramları arasındadır. A. Wood, Marx'ın erken dönem teorik düşüncelerinin bir kısmının, Hegel'in devlet felsefesinin, sınırları Feuerbach tarafından belirlenmiş bir eleştirisinden ibaret olduğunu ve Hegel'in teorisinin, modern kapitalizmin Marxçı analizinin pek çok temel özelliğini içerdiğini söyler.¹⁴

Yoğun benzerliğe rağmen elbette Hegel ve Marx arasında önemli farklar vardır. Marx Hegel'in çizdiği diyalektik resmini ters çevirmiştir. Olmayan bir resim ters çevrilemezdi. Bu nedenle Hegel başarısız olsaydı onu eleştiren ve çizdiği resmi ters çeviren Marx da başarısız olurdu denebilir. Marx yüzünü ampirik olana dönmüştür. O, maddi dünyanın ancak ampirik yaklaşımla anlaşılacağını düşünür ve bu dünyanın maddi

11 Karl Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli (İstanbul: Sol Yayınları, 2011), 24.

12 Karl Marx, *Kapital Cilt I*, çev. Mehmet Selik (İstanbul: Yordam Kitap, 2012), 719.

13 Wallerstein sadece sermaye birikimine odaklanmış tarihsel kapitalizmi anlamsız bulur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2016). Henry Heller ise kapitalizmin ekonomik bir sistem olduğu kadar politik bir boyuta da sahip olmasına vurgu yapar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Henry Heller, *Kapitalizmin Doğuşu: 21. Yüzyıldan Kapitalizme Bakış*, çev. Gökhan Aydın (İstanbul: Doruk Yayınları, 2017).

14 Wood, "Hegel ve Marksizm", 103-125.

olmayan dünyayı nasıl ürettiğini göstermeye çalışır. Marx bu eleştirisini, F. Engels'le birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi*'nde şu cümlelerle dile getirmiştir:

Gökyüzünden yeryüzüne inen Alman felsefesinin tam tersine, burada, yeryüzünden gökyüzüne çıkılmaktadır. Yani, etten ve kemikten insanlara ulaşmak için, ne insanların söylediklerinden, hayal ettiklerinden, kavradıklarından, ne de anlatılan, hayal edilen ve kavranan biçimiyle insanlardan yola çıkılır; aksine, bu yaşam sürecinin ideolojik yankı ve yansımaları gerçek, faal insanlardan yola çıkılarak ve onların kendi yaşam süreçleri temelinde ortaya konur. İnsanların kafalarında oluşturdukları en olmadık hayaller bile, ister istemez, ampirik olarak kanıtlanabilir olan ve maddi temellere dayanan kendi maddi yaşam süreçlerinin yüceltilmiş yansımalarıdır.¹⁵

Bu ifadeler Marx'ın L. Feuerbach etkisiyle oluşan din görüşünü anımsatır çünkü Marx'a göre din de maddi yaşam süreçlerinin bir yansımasıdır. Buradan hareketle kapitalizmin aşılmasının dini de dönüştüreceği yönündeki iddiayı Marx'ın görüşleri doğrultusunda temellendirmeye çalışalım. Feuerbach, Hegel ve Marx arasında bir geçiştir. Hegel etkisinin Marx'a, Feuerbach'la gerçekleşen kırılma üzerinden yansıdığı iddia edilebilir. Yani kırılma Marx'tan önce Feuerbach'la gerçekleşmiştir. Hegel'in tersine bakışını ampirik alana ilk çeviren Feuerbach'tır. O, *Hıristiyanlığın Özü* adlı eserinde düşünmek için duylara, özellikle gözlere ihtiyaç duyduğunu ve kendisi için, Hegelci felsefenin doğrudan karşıtı olarak açıklanan anlamda materyalizmin gerçek olduğunu söyler.¹⁶

Marx, Hegel'in felsefesinin ideolojik olduğunu düşünür. İdeoloji ona göre *mistifikasyon* yani gerçeğin çarpıtılmasıdır. Bu nedenle Marx, Feuerbach'ın Hegel'in aksine, gerçeğin çarpıtılmamış halini görmek için ampirik alana bakmasını değerli bulur. Fakat Marx'a göre Feuerbach'ta bir eksiklik vardır. O da ampirik alanda görülen ilişkilerin tarihi olarak belirlenmiş olduğu bilincine sahip olmamasıdır.¹⁷ Marx'a göre bunu göz önünde bulundurmadan ampirik alana bakmak bir anlam taşımaz. Emegün üretim araçlarından ayrılışı ancak ampirik alana tarih perspektifinden bakıldığında görülebilir.

Marx, Feuerbach'ın yaptığı dinsel dünyayı seküler bir temel haline getirmekten ibaret olduğunu düşünür ve bu seküler dünyanın bulutların arasında kendine bağımsız bir krallık tayin etmesinin çelişkili olduğuna dikkat çekerek kökten değiştirilmek zorunda olduğunu söyler.¹⁸ Feuerbach insanın kendi özünü Tanrının özü gibi gördüğünü, Tanrısal özde insani özden başka bir şey olmadığını söyler. Ona göre insan, Tanrı fikrini, kendisinde sınırlı olduğunu fark ettiği özelliklerin sınırsız olanlarının Tanrıda olduğunu düşünerek oluşturmuştur. O, bu fikrini şu sözlerle ifade etmiştir: "Aslında biz tanrıyı, kendimizde bulduğumuz bütün reel olanları hiçbir sınır koymadan ona isnat etmekten başka bir şekilde düşünemeyiz."¹⁹ Marx işte tam da bu noktada kendini gösteren yabancılaşmaya işaret etmiştir ve bir anlamda Feuerbach'ın eksik bıraktığını düşündüğü yerleri tamamlayarak yoluna devam etmiştir.

Düşünür, yabancılaşma ortak paydası üzerinden din ve kapitalizm arasında bir paralellik kurmuştur. Marx'a göre din doğal olan insanın niteliklerini doğal olmayan hayali ve yabancı bir varlığa yani Tanrıya yük-

15 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013), 35. Kapitalizm nihai bir aşamaya mı gidiyor? Yoksa ileri bir aşamadan önceki ara bir form mu? Hegel yaşamın arka planındaki soyut ilkenin farkındadır. Düşünüre göre onun dönemindeki modern kapitalizm evresi henüz ideal formunu bulamamış bir ara formdur.

16 Ludwig Feuerbach, *Hıristiyanlığın Özü*, çev. Oğuz Özügül (İstanbul: Say Yayınları, 2008), 20.

17 Feuerbach soyutlamada kalmış olmakla da eleştirilmiştir. Ayrıca onda öznenin edilgin olduğu iddia edilmiştir.

18 Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, 16.

19 Feuerbach, *Hıristiyanlığın Özü*, 79.

ler. Aynı biçimde kapitalizm de bizim gerçek dışı vurumumuz olan emeğimizi bizden koparıp satın alınabilir hale getirir.²⁰

Marx'ın, dini, acı çekmekte olan yoksulları uyuşturan bir afyon olarak gördüğü bilinir. Ona göre, bu dünyada acı çeken yoksullar acının olmadığı başka bir dünya hayaliyle uyuşturulurlar. Kısacası din kapitalizmi insanlar için dayanılabilir, katlanılabilir hale getirir. Dini, kapitalizm zincirini örten çiçeklere benzeten düşünür şöyle söyler:

Zincirlerin her yanını örten imgesel çiçeklerden eleştiri, insanın süssüz ve umut kırıcı zincirler taşıması için değil, ama onları atması ve canlı çiçeği devşirmesi için zincirleri arındırdı. Dinin eleştirisi insanın yanılsamalarını, insanın kendi gerçekliğini akıl çağına erişen ve yanılsamadan kurtulmuş bir insan olarak düşünmesi, etkilemesi ve biçimlendirmesi için, kendi dininin, yani kendi gerçek güneşinin çevresinde dönmesi için ortadan kaldırır.²¹

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere kapitalizm zinciri ortadan kalktığında o zinciri örten çiçekler de dönüşecektir ya da belki de bu çiçeklere hiç ihtiyaç kalmayacaktır. Aynı şekilde devlete de ihtiyaç kalmayacağı gibi. Kapitalizmin aşılmasının dini dönüştüreceğine ilişkin temellendirmeden sonra şimdi aynı durumun devleti de dönüştüreceğine dair temellendirmeye geçebiliriz.

2. Devlet ve Kapitalizm

Din ve devlet birer üstyapı kurumu olmalarından dolayı altyapıdaki değişimden etkilenirler. Marx, yabancılaşma, devlet ve devrim kavramları arasındaki yakın ilişkiyi feodal toplumun çözülmesinden söz ederken şöyle dile getirir: “Politik özgürleşme, aynı zamanda halka yabancılaşmış devletin, hükümdar erkinin dayandığı eski toplumun çözülmesidir. Politik devrim sivil toplumun devrimidir. Eski toplumun niteliği neydi? Tek kelimeyle nitelenebilir – *feodalite*.”²² Eskiden yeniye geçişte devlette bir çözülme olacağı açıktır. Feodalitenin tasfiyesiyle devlet dönüşüme uğramıştır, imparatorluk yerini ulus devlete bırakmıştır. Kapitalizmin tasfiyesiyle devlet yeniden dönüşecektir.²³

Aslında sermayenin koruyucusu olan devlet neresinden bakılsa bir yabancılaşmadır.²⁴ Sermayenin egemenliği devletin egemenliği gibi görünür. Sermayeden bağımsız bir devletten söz etmek güçtür. Bu nedenle

20 Daniel L. Pals, “Religion as Alienation: Karl Marx”, in *Eight Theories of Religion* (USA: Oxford University Press, 2006), 118-148. Ben Agger'in de dikkat çektiği üzere günümüzün kapitalizmi hız kavramı ile karakterize olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ben Agger, *Speeding Up Fast Capitalism: Cultures, Jobs, Families, Schools, Bodies* (New York: Routledge, 2016). Bu hız, insanı emeğine yabancılaştırmanın ötesinde, insanın kendisini bir ürün haline getirmiştir. Birey ücretsiz olarak kullandığı sosyal medya siteleri tarafından farkında olmadan bir anlamda kapitalizmin kullanımına sunulmaktadır.

21 Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (İstanbul: Sol Yayınları, 1997), 192.

22 Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, çev. Sol Yay. Yayın Kurulu (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 33.

23 Bu bakımdan Marx'ın devlet görüşü, Hegel'in devlet görüşünden farklıdır. Hegel devleti yüceltir. Ona göre devlet akla uygundur ve modern devlet bağımsız iradeye dayanır. Oysa Marx'a göre devlet maddi ilişkilerle belirlenir.

24 Devletin bir yabancılaşma formu oluşunu David McNally şöyle açıklar: “Hakiki demokrasinin aksine, modern toplumda devlet “soyutlanmış” bir toplumsal güç, insanların kontrolünün dışında, insanların üzerinde ve karşısında (*demos* ile otoriter ve anti-demokratik bir ilişki içerisinde) bir kuvvettir. Yabancılaşmış emek (ve kapitalist toplumda değer) analizini haber verir biçimde, Marx insan yapısı bir yaratının –devletin- nasıl olup da yaratıcılarını tahakküm altına aldığına odaklanır. Bu nedenle, Marx gerçek demokrasiyi devletin “ortadan kalkması” olarak tarif eder. [...] Ve bu vurgu, devlete ilişkin gerçek devrimci sosyalist bir yaklaşımın tam kalbinde yer alır. İşçi sınıfının kapitalizme karşı zaferi, politik iktidardaki yabancılaşmanın ortadan kaldırılması (*dis-alienation*), politik iktidarın halkın iktidarı olarak yeniden inşa edilmesi anlamına gelir. Halktan ayrı, halktan soyutlanmış bir güç olarak devletin sonunun gelmesidir. Kısaca, “politik devlet ortadan kalkar”. Devletin sonunun getirilmesi ve ilgası üzerine tüm tartışmalar bu kavramsallaştırma üzerine kuruludur: Devrimci sosyalist demokrasinin zaferi devletin aşılmasını sağlar. Devlete karşı kazanılan bu zafer, politik yabancılaşmanın yenilgiye uğratılmasıdır –halkın, *demosun* gücü

devletten söz edildiğinde mutlaka birilerinin devlet erki üzerinden birilerine hükmettiğinden söz edilmiş olur. Marx ve Engels modern devletin vergiler yoluyla ve devlet borçlanmaları yüzünden tamamen mülk sahiplerinin eline düştüğünü iddia eder. Onlara göre modern Fransız, İngiliz ve Amerikan yazarlarının hepsi, sıradan bilince de sirayet etmiş olan, devletin yalnızca mülkiyeti korumak üzere var olduğu görüşünü paylaşır.²⁵

Devlet, mülkiyeti korumak için varsa ve devlet egemenliği aslında mülkiyetin egemenliği ise mülkiyete ilişkin dengeler değiştiğinde bundan devlet de etkilenecektir. Eğer devletin varlığı ile sınıfların varlığı arasında doğrudan bir ilişki varsa ve Marx'ın iddia ettiği gibi sınıf ortadan kalkacaksa bu durumda devlete de ihtiyaç kalmayacaktır. Bu bakış açısına göre baskı altına alınacak sınıf olmazsa devlet de işlevsizleşir. Marx'ın, devletin nasıl aşılacağına ilişkin ayrıntılı çalışmaları bulunmaz fakat kapitalizmin ortadan kalkması sürecinden devletin de etkileneceği yönünde ifadeleri vardır: “Sosyal demokrat parti programını eleştiren ünlü makalesinde şöyle diyor Marx: Kapitalist ve komünist toplumlar arasında birinin ötekine devrimle dönüştüğü dönem yer alıyor. Bu dönemin siyasetteki karşılığı, devleti proletaryanın diktatoryasından başka bir şey olmayan siyasal geçiş dönemidir.”²⁶ Geçiş dönemi sonrası sınıfsız bir topluma kavuşulacak ve bu bakımdan devlete gerek kalmayacaktır.

Marx bütün bunların ne zaman gerçekleşeceğine ilişkin bir tarih vermemiştir. Düşünürün metayı fetişizmle açıklaması misali mistik bir benzetme yapacak olursak; kapitalizmin ne zaman aşılacağı sorusu kıyametin ne zaman kopacağı sorusuna benzer. Her ikisi için de tarih vermek mümkün değildir. Ancak, belirtilerden söz edilebilir, çıkarımlar ve yorumlar yapılabilir.

Buraya kadar ağırlıklı olarak devrim, din ve devlet düzleminde ele alınan konuyu biraz daha somutlaştırmak için özne düzlemine taşıyabiliriz. Böylece kapitalizmin aşılması sürecinde rollerin nasıl dağıtıldığını ve bu süreçte özneye düşen rolün ne olduğunu tartışabiliriz.

3. Devrim ve Öznenin Rolü

Aristoteles'in teleolojik felsefesinden bu yana görünürdeki, bilinen amaçla bu amaç uğruna eyleyenin farkında olmadan hizmet ettiği asıl amaç yani *Telos* (erek) arasında bir ayrım yapma eğilimi vardır. Kant'ın insanların fark etmeden doğanın bir amacına hizmet ettiklerini söylemesi, Hegel'de rastladığımız *Akılın Hilesi* bu eğilimin göstergesidir. Tarih, herkes bir amaca hizmet ederken bu amaçların bilinmeyen başka bir amaca hizmet etmesiyle şekilleniyor olabilir. G. Lukacs bu olguyu, Engels'e atıfta bulunarak şu sözlerle açıklar:

Engels tarihsel materyalizmi sergileyen ünlü açıklamasında şuradan yola çıkıyor: Tarihin niteliği veya doğası, “hiçbir şey bilinçli bir edim olmadan, bir amaç gözetilmeden meydana gelmez” ilkesini taşısa bile, tarihi kavramak için bu ilkeyi aşmak gerekir. Çünkü bir kez tarihte etkili olan bir sürü bireysel iradeler, çok defa öylesine –sık sık tam tersine- sonuçlara yol açmaktalar ki bunlar istenen veya amaçlanan sonuçlardan bambaşka oluyor.²⁷

tarafından sonunun getirilmesidir.” Bkz. David McNally, “Marksizm ve Devlet Üzerine Düşünceler I”, çev. İlnur Frolet, *Mülkiye Haber* (2019). [Erişim Tarihi: 04.04.2021].

25 Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, 65.

26 Karl Korsch, *Marksizm ve Felsefe*, çev. Yılmaz Öner (İstanbul: Belge Yayınları, 1991), 63.

27 György Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner (İstanbul: Belge Yayınları, 1998), 112.

Tarih, iradelerin ve bu iradelere göre eyleyen öznelerin eseridir. Fakat farklı amaçlara yönelmiş eylemlerin etkileşimi ve kesişimiyle ortaya çıkan sonuç bambaşka olabilir.²⁸

Marx insanın tarihin öznesi olduğunu söyler. Fakat ona göre insan, tarihi bütünüyle özgür olarak değil belli maddi koşullar içinde yapar. Düşünürün sözleriyle aktaracak olursak: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar.”²⁹ Tarihsel materyalizm bu sözlerle ifadesini bulmaktadır. Bu bakımdan amaç ve sonuçta gerçekleşen durum arasındaki farkın ancak söz konusu maddi koşulların iyi çözümlenmesi, anlaşılması halinde azalacağı iddia edilebilir. İdeolojiyi yaratan gerçek ve onun düşüncesi arasındaki farktır. Marx’ın ideolojiye atıfla söylediği “bilmiyorlar ama yapıyorlar” cümlesi ideoloji ortadan kalkarsa tersine döner ve bilerek yapma gerçekleşir.

Feuerbach Üzerine Tezler’in on birincisi, yani “Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumladılar, asıl olan onu *değiştirmek*”³⁰ cümlesi bu bakış açısıyla yorumlandığında Marx’ın kimilerince iddia edildiği üzere teoriye önem vermemek bir yana teoriyi yücelttiği sonucu çıkarılabilir. Yeter ki teori gerçeği yansıtabilsin ki Marx gerçeği yansıtan bir teori üretme çabasıdır. İşte o zaman, objektif koşullarla subjektif koşullar uyur ve devrim gerçekleşebilir. Marx: “Eleştiri silahı, silahların eleştirisinin yerini kuşkusuz alamaz; maddi güç ancak maddi güçle yenilebilir; ama teori de, yığınları sarar sarmaz maddi bir güç durumuna gelir” der.³¹ Bu sözler Marx’ın teoriye verdiği önemi ve tarihin öznesi olarak insanı gördüğünü açıkça yansıtmaktadır.

Maddi koşullar yeterince olgunlaştığında yani bir bakıma kapitalizm doyma noktasına ulaştığında objektif koşullar gerekli subjektif koşulları yaratacaktır. İşte o zaman tarihin öznesi olan insan, sınıf bilincinin etkisiyle devrimi gerçekleştirebilir. Kapitalizmin Marx’ın öngördüğü sonuna ne kadar yakın olduğu, onun sözlerinden çıkarılabilecek belirtiler üzerinden yorumlanabilir. Marx *Kapital*’de kapitalizmin sonunu şöyle hikayeleştirir:

...büyük sermaye babalarının sayıları durmadan azalırken, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü alabilmesine artar; ama aynı zamanda, sayıca gittikçe artan bir sınıfın, kapitalist üretim sürecinin bizzat kendi mekanizması ile eğitilen, birleşen ve örgütlenen işçi sınıfının öfkesi de artar. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendisinin hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.³²

Sermaye babalarının sayılarının azalması, baskının artması, işçi sınıfının öfkesinin artması, emeğin toplumsallaşması gibi belirtilerin, habercisi olduğu kapitalist kabuğun parçalanması yeni üretim biçimini böyle doğuracaktır. Marx kapitalizmi kendi çelişkilerinin bitireceğini söyler. Düşünür, *Kapital*’de sermayenin egemenliğini kastederek: “Üretim sürecinin maddi koşulları ve toplumsal birliği ile birlikte, bunun kapitalist biçiminin çelişki ve karşıtlıklarını ve dolayısıyla da aynı zamanda yeni bir üretim sürecinin kurucu unsurlarını ve eski toplumu devirecek güçleri olgunlaştırıyor” der.³³ Koşulların uygunluğuyla bilinçli aktörlerin

28 Mason da kapitalizme ilişkin benzer bir görüşe sahiptir. Ona göre kapitalizm diğer iradelere bağımsız olarak kendi iradesine sahiptir. Bu özelliği sayesinde değişime uyum sağlayarak hayatta kalır.

29 Karl Marx, *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i*, çev. Sevim Belli (İstanbul: Sol Yayınları, 2012), 13.

30 Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, 17.

31 Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 201.

32 Marx, *Kapital Cilt I*, 729.

33 Marx, *Kapital Cilt I*, 479.

eylemleri çakıştığında devrim gerçekleşecektir. Marx'ın görüşleri doğrultusunda kapitalizmin sonunun nasıl geleceği böyle yorumlanabilir.

Düşünürün, kapitalizmin geleceğine ilişkin bu öngörüsü karşısında çeşitli tutumlar vardır. G. Lukács, A. Gramsci, L. Althusser, W. Benjamin vd. gibi Marksistler kendi görüşlerini ortaya koyarken bazı noktalarda farklı düşünceleri nedeniyle Marx'tan sapmışlardır. Örneğin, Marx'ın tasarımıdaki devrim beklentisinin boş bir beklenti olduğunu ileri süren Benjamin, Marx'ın materyalizmini, ilerleme tasarımı içermesi nedeniyle, devrime götürmeyecek bir materyalizm olarak görür ve devrime götüreceğini iddia ettiği bir materyalizm görüşü ortaya koyar. Benjamin, Marx'tan farklı olarak kapitalizmi, etkisi altına aldığı geniş alan kapsamında analiz eder. K. Gülenç ifadesiyle "Benjamin'in materyalizmi ekonomik indirgemeci bir materyalizm değildir. Ekonomi dışlanmaz ama kapitalizmin mantığı da salt ekonominin mantığına indirgenemez."³⁴ Günümüz kapitalizminin dinamosu G. Deleuze ve F. Guattari'nin de dikkat çektiği bir kavram olan "arzu" dur. Birey, kapitalizm tarafından sürekli üretilen arzusuyla kapitalizme dahil olur. Kapitalizm artık sadece bir ekonomik sistem değil bireylerin içinde uyum içinde yaşadıkları bir kültürdür.

Marx'ın öngörüsüne karşı reddedici bir tutuma sahip olanlar da vardır. Bu tutumu sergileyenlere örnek olarak K. Popper gösterilebilir. Bir yanlıslamacı olan Popper'a göre Marx'ın öngörüsü yanlışlanmıştır.³⁵ Buna karşılık bazı çağdaş teorisyenler Marx'ın öngörüsünün gerçekleşmekte olduğunu ileri sürer. P. Mason *Kapitalizm Sonrası* adlı eserinde Marx'ın *Grundrisse*'de, kapitalizmin günümüzdeki evresi olan bilişsel kapitalizmi öncelediğini iddia eder³⁶ ve kapitalizm sonrası daha iyi bir düzene kavuşulması bakımından umutludur. Diğer çağdaş teorisyenlerin bir kısmı kapitalizmin kendine yeni bir çıkış noktası bularak süreceğini düşünürken bir kısmı yakın zamanda sonlanacağını düşünür. Sonlanacağını düşünenler, Mason gibi sonraki düzen için umutlu olanlar ve umutsuz olanlar şeklinde iki gruba ayrılabilir. Örneğin, yeni bir sisteme geçilmesiyle ilgili bir krizde olunduğunu ileri süren I. Wallerstein denge durumundan çok uzaklaşıldığı için kapitalizmin ancak elli yıl ömrü kaldığını söyler.³⁷ Fakat yerine nasıl bir sistem geleceği konusunun belirsiz olduğunu, çok daha kötü ya da çok daha iyi bir sistemin gelebilme ihtimali olduğunu düşünür.

Sonuç

Kapitalizmin geçtiği her darboğazı, Marx'a atıfla kapitalizmin sonu olarak yorumlamadan önce Marx'ın bu konudaki görüşlerine başvurmak gerekir. Marx'a göre kapitalizm gibi din ve devlet de birer yabancılaşma formudur. Bu nedenle kapitalizmin aşılması beraberinde din ve devletin de aşılmasını getirecektir. Hatta din ve devlet kapitalizmi ayakta tutan unsurlar gibidir. Devlet sermayeyi korurken, din ezilenleri uyuşturur. Dolayısıyla kapitalizmin ortadan kalkmasıyla onlara ihtiyaç kalmayacaktır. Ayrıca, sınıflı topluma özgü bu yapılarla birlikte sınıflar da ortadan kalkacaktır. Marx'ın öngörüsü, çağımızdan bakıldığında ütöpik görüne de her geçen gün olgunlaşmakta olan tarihsel koşulların nelere gebe olduğu bilinmez.

34 Kurtul Gülenç, "Sınırdaki Olmak ya da Yaşamda Kalmanın Halleri", in *Dar Kapıdaki Mesih: Walter Benjamin ve Politik Felsefesi*, der. M. Ertan Kardeş (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 72.

35 Karl Popper, *Conjectures and Refutations* (New York: Harper Torchbooks, 1968), 37.

36 Paul Mason, *Kapitalizm Sonrası: Geleceğimiz İçin Bir Klavuz*, çev. Şükrü Alpagut (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), 196.

37 Immanuel Wallerstein vd., *Kapitalizmin Geleceği Var mı?*, çev. Bülent O. Doğan (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 45. Eserin diğer yazarları Craig Calhoun, Michael Mann, Randall Collins, Georgi Derlugian'dır. Dolayısıyla eserde onların kapitalizmin geleceğine ilişkin görüşleri de yer almaktadır.

Uyum kapasitesi oldukça yüksek olan kapitalizmin olgunlaşma seyri devam etmektedir. Kapitalizm, aynı zamanda oldukça yenilikçi ve yaratıcıdır. Bu nedenle bu olgunlaşmanın Marx'ın iddia ettiği gibi bir gün tamamlanacağını kestirmek zordur. Günümüz kapitalizmi, teknolojik gelişmeler ve neoliberal politikaların da etkisiyle daha karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Ne sermaye, ne emek ne de yabancılaşma Marx'ın dönemindeki gibidir. Yine de kapitalizm günün birinde, Marx'ın iddia ettiği gibi aşamayacağı bir çelişki doğurarak yerini yeni bir sisteme bırakabilir. Düşünürün söz konusu öngörüsü onun felsefesi olan tarihsel materyalizmle uyumlu ve kendi içinde tutarlıdır. Marx bu öngörüü sunarken belli bir tarihe atıfta bulunmamıştır. Bu nedenle düşünürün iddiası bugüne kadar doğrulanmamıştır fakat onun yanlışlandığı da söylenemez. Dolayısıyla Marx'ın, kapitalizmin sonuna ilişkin öngörüsü hala değerini korumaktadır ve irdelenmeye değerdir.

Kaynakça

- Agger, Ben. *Speeding Up Fast Capitalism: Cultures, Jobs, Families, Schools, Bodies*. New York: Routledge, 2016.
- Akçoraoğlu, Alpaslan. “Yeni Kapitalizm’ Teorileri, Dijital Devrim ve Türkiye Kapitalizmi”. *Mülkiye Dergisi* 43, 3 (2019): 525-575.
- Althusser, Louis. *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden. İstanbul: İthaki Yayınları, 2015.
- Boutang, Yann Moulier. *Cognitive Capitalism*, çev. Ed Emery. Madlen: MA: Polity Press, 2011.
- Feuerbach, Ludwig. *Hiristiyanlığın Özü*, çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- Gülenç, Kurtul. “Sınırdaki Olmak ya da Yaşamda Kalmanın Halleri”. in *Dar Kapıdaki Mesih: Walter Benjamin ve Politik Felsefesi*, der. M. Ertan Kardeş, 61-77. İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
- Heller, Henry. *Kapitalizmin Doğuşu: 21. Yüzyıldan Kapitalizme Bakış*, çev. Gökhan Aydın. İstanbul: Doruk Yayınları, 2017.
- Korsch, Karl. *Marksizm ve Felsefe*, çev. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 1991.
- Kurşunoğlu, Mustafa Said. *Doğu-Batı Ekseninde Kapitalizm: Kökenleri ve Geleceği*. İstanbul: Kadim Yayın Grubu, 2020.
- Lukacs, György. *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 1998.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridonmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Komünist Manifesto*, çev. Celal Üster ve Nur Deriş. İstanbul: Can Yayınları, 2008.
- Marx, Karl. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli. İstanbul: Sol Yayınları, 2011.
- Marx, Karl. *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer. İstanbul: Sol Yayınları, 1997.
- Marx, Karl. *Kapital Cilt I*, çev. Mehmet Selik. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Marx, Karl. *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i*, çev. Sevim Belli. İstanbul: Sol Yayınları, 2012.
- Marx, Karl. *Yahudi Sorunu*, çev. Sol Yay. Yayın Kurulu. Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Mason, Paul. *Kapitalizm Sonrası: Geleceğimiz İçin Bir Klavuz*, çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- McNally, David. “Marksizm ve Devlet Üzerine Düşünceler I”, çev. İlknur Frolet. *Mülkiye Haber* (2019). [Erişim Tarihi: 04.04.2021]. <https://mulkiyehaber.net/marksizm-ve-devlet-uzerine-dusunceler-i/>
- Pals, Daniel L. “Religion as Alienation: Karl Marx”. in *Eight Theories of Religion*, 118-148. USA: Oxford University Press, 2006.
- Popper, Karl. *Conjectures and Refutations*. Newyork: Harper Torchbooks, 1968.
- Reich, Wilhelm. *Psikanaliz ve Diyalektik Materyalizm*, çev. Yeşim Ömürsuyu. İstanbul: Logos Yayıncılık, 1990.
- Stace, W. Terence. *Hegel Üstüne*, çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları, 1976.
- Wallerstein, Immanuel vd. *Kapitalizmin Geleceği Var mı?*, çev. Bülent O. Doğan. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Wallerstein, Immanuel. *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2016.
- Wood Allen. “Hegel ve Marksizm”, çev. Evren Mehmet Dinçer ve Bora Erdağı. *felsefelogos* 1-2, 25/26 (2005): 103-127.
- Woods, Alan ve Ted Grant. *Akılın İsyanı*, çev. Ufuk Demirsoy ve Ömer Gemici. İstanbul: Yordam Kitap, 2018.